

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال پانزدهم، شماره چهارم

زمستان ۱۳۹۳، شماره مسلسل ۶۰

نقش اماکن مذهبی در گفت‌وگوهای اجتماعی و سیاسی دوره قاجار؛ بررسی موردی تهران

تاریخ دریافت: ۹۳/۱/۲۹

تاریخ تأیید: ۹۳/۷/۷

حامد قرائتی*

بررسی عوامل تأثیرگذار بر گفت‌وگوهای اجتماعی و سیاسی دوره قاجار از آن رو دارای اهمیت است که در این دوره، جامعه ایران به دلیل رویارویی تفکر تجدد خواهی و سنت گرایی درگیر ناهمگونی‌های اجتماعی و سیاسی شده بود. این دوران، زمینه ساز فرصتی برای سیاست‌مداران دگر اندیش گردید که اندیشه‌های عرفی جامعه و ادبیات و گفت‌وگوهای خواص را تغییر دهند. اماکن مذهبی به دلیل ارزش‌هایی که از آن برخوردارند، نقش مهمی در روشن‌گری جامعه و هدایت طبقات مختلف جامعه به سوی انجام و مسئولیت‌های دارا هستند. اماکن مذهبی عصر قاجار نیز با ایجاد اتحاد و انسجام ملی، سازمان‌دهی نهضت‌ها و جریان‌ها، توجه دادن به موضوع‌های ملی و فراملی، ایجاد گفت‌وگوهای تعامل و هم‌گرایی، هدایت‌گری، سنجش مشروعیت و مقبولیت سیاست‌ها و به مقابله با هجوم و ترفندهای سیاست‌مداران بیگانه و بیگانگان سیاسی برخاستند. این مقاله با

* دانشجوی دکتری رشته شیعه‌شناسی دانشگاه ادیان و مذاهب و پژوهشگر پژوهشکده

شناسایی کارکرد سیاسی و اجتماعی اماکن مذهبی دوره قاجار، علاوه بر کشف کارکردهای گوناگون اماکن مذهبی در این دوره، الگویی برای کارکرد شناسی و آسیب شناسی اماکن مذهبی در عصر حاضر ارائه خواهد کرد.

واژه‌های کلیدی: گفتمان اجتماعی، مسجد، کارکرد سیاسی، قاجار، اماکن مذهبی.

مقدمه

بررسی تاریخی تحولات دوره قاجار به دلیل گستره و تنوع فکری، فرهنگی، مذهبی و سیاسی و به دلیل استمرار نتایج آن تا عصر حاضر، دارای اهمیت فراوانی است. هم‌چنین، تحلیل تاریخی و اجتماعی گفتمان مذهبی دوره قاجار به سبب تأثیر ظهور و بروز جهان بینی مادی و معنوی غرب در جامعه ایران در سطح عوام و خواص اهمیت دارد.

در جریان مطالبات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مردم که هر از گاهی در قالب موضوع‌هایی چون مشروطه خواهی آشکار می‌شد نیاز به یک پشتوانه فکری و اجتماعی احساس می‌گردید. در این هنگام، نه تنها ایدئولوژی‌ها و مکاتب فراملی که دارای پشتوانه سیاسی و علمی بودند، بلکه انجمن‌ها، لژها و گروه‌های کم‌بضاعتی چون باییت و بهائیت نیز، خود را به عنوان تکیه‌گاه فکری و اجتماعی طبقات مختلف مردم معرفی می‌کردند. به همین سبب، بررسی تاریخی و اجتماعی نهادهای مؤثر بر مؤلفه‌های اجتماعی و سیاسی دوره قاجار و گونه شناسی این تأثیرات ضرورت می‌یابد.

در بررسی تحولات اجتماعی این دوره، نقش اماکن و نهادهای مذهبی نادیده گرفته شده است؛ زیرا بررسی عوامل سیاسی، منابع و پژوهش‌های مرتبط را به خود مشغول داشته و از بررسی نقش مؤلفه‌های اجتماعی، تمدنی و مذهبی تحولات باز داشته است. مطالعه تحولات این دوره کمتر می‌توان، موضوع یا تحولی سیاسی و اجتماعی را مشاهده کرد که دارای ارتباط پیشینی یا پسینی با اماکن مذهبی نباشد. آنچه موجب این پیوند شده است بیش از آن که وابستگی مؤثران اجتماعی به اماکن و اندیشه‌های دینی باشد، پویایی اماکن دینی در این دوره بوده است.

نقش آفرینی اماکن و نهادهای دینی در عرصه سیاسی و اجتماعی این دوره، گاه چنان فعال و پرنشاط بود که زمینه‌ها و پی‌آمدهای آن تا سال‌ها در منابع و مجالس علمی خودنمایی می‌کرد. موضع‌گیری علما در موضوع ضرورت دفاع ملی و جهاد با دولت روس، و انتشار رساله‌های جهادی یکی از این موارد است. موضوع مهم در این مقاله، بررسی تاریخی نقش آفرینی اماکن مذهبی تهران در هدایت گفتمان‌های اجتماعی و سیاسی و تبیین محورهای نقش آفرینی این اماکن در تحولات اجتماعی و سیاسی دوره قاجار است؛ زیرا دوره قاجار را می‌توان دوره تقابل فراگیر گفتمان‌های نوظهور اجتماعی، سیاسی و مذهبی با گفتمان‌های موجود در ایران دانست.

اماکن مذهبی به ویژه مساجد، از دیر باز علاوه بر کاربری عبادی به عنوان مکانی اجتماعی و سیاسی شناخته می‌شدند. به طوری که مساجد جامع، وجه تمایز منطقه شهری از غیر آن بودند. مجوز تأسیس این نهاد در اختیار خلیفه بود^۱ و در مواردی عدم صدور این مجوز به ابزاری برای انزوای سیاسی برخی شهرها تبدیل می‌شد.^۲

اماکن مذهبی به ویژه مساجد جامع سرزمین‌ها در سده‌های مختلف اسلامی، تعیین کننده حدود و ثغور قلمرو سیاسی دولت‌ها بودند. از این رو، خطبه خوانی به نام سلطان در مسجد جامع هر شهر، مهم‌ترین نشانه سلطه سیاسی حکومت بود. به عنوان نمونه، خطبه خوانی به نام فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۳۶ هـ ق در مسجد جامع ایروان^۳ و هرات^۴ به معنای سلطه سیاسی ایران بر این دو شهر دانسته می‌شود.

هم‌چنین در عصر قاجار، همانند دوران‌های پیش از آن، فرمان‌های حکومتی در مساجد شهرها قرائت می‌شد.^۵ فعالیت‌های سیاسی در مسجدها و اماکن مذهبی از چنان رونقی برخوردار بود که برخی از مخالفان مباحث سیاسی، با وجود تأکید بر اعتقادات مذهبی، فرزندان خود را از حضور در این اماکن برحذر می‌داشتند.^۶

کارکرد سیاسی اماکن مذهبی به لحاظ ادبیات و اصطلاحات، هم‌خوانی زیادی با مسائل سیاسی ندارد ولی در عرصه میدانی، نباید از عملکرد سیاسی اماکن مذهبی غفلت

کرد. مهدی‌قلی خان هدایت در جملاتی کوتاه به ابعادی از کارکرد اماکن مذهبی اشاره می‌کند. او در این باره می‌نویسد:

تا سی چهل سال قبلاً باصطلاح دموکرات نبودیم اما زندگی دموکرات داشتیم، اعیان و اشراف در مساجد در روضه‌خوانی‌ها با عامه اصطکاک داشتند، دستگیری میکردند، خرج‌ها می‌دادند.^۷

در منابع تاریخ معاصر به نقش آفرینی اماکن مذهبی به صورت شایسته‌ای توجه نشده است. به عنوان نمونه به توپ بسته شدن مجلس شورای ملی به عنوان نقطه عطفی در تاریخ سیاسی ایران شناخته می‌شود ولی به حمله به مسجد - مدرسه سپهسالار در همین واقعه،^۸ چندان توجه نمی‌شود.

این در حالی است که مستشرقان در تلاشی که ریشه آن، بیش از یک کنجکاوی ساده بود به دقت کارکردهای سیاسی این اماکن را بررسی می‌کردند.^۹ یکی از شواهد این اهتمام، تلاش سفیر انگلستان حد فاصل سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۰۹ ق برای جمع‌آوری نام و مشخصات مسجدها، مدارس علمیه و مسجد-مدرسه‌ها در بسیاری از شهرهای پرجمعیت ایران است.^{۱۰} با توجه به مقدمات پیش گفته، نقش آفرینی اماکن مذهبی در هدایت گفتمان‌های اجتماعی و سیاسی تهران در دوره قاجار در چندین محور دسته‌بندی می‌شود.

پرهیز از اختلاف با تأکید بر ویژگی‌های ملی

افراد یک جامعه به دلیل دارا بودن ویژگی‌هایی چون سن، جنسیت، تحصیلات، شغل، صنف، دین، مذهب و خصوصیات اجتماعی و نژادی دارای گسست‌های اجتماعی هستند. این امر گرچه موضوعی گریزناپذیر است اما در بحران‌های سیاسی و اجتماعی، زمینه‌ساز تنش‌ها و تعارض‌های عمیق و گسترده‌ای می‌گردد.

از این رو، یکی از عوامل مهم ثبات و انسجام اجتماعی، غنای جامعه از جهت نمادها، نهادها و عواملی است که ایجادکننده تعامل و ائتلاف اجتماعی هستند. با توجه به

تحولات این دوره، اماکن مذهبی از بارزترین مصادیق این گونه، نهادها و نمادها دانسته خواهد شد.

در تهران، با وجود پیروان ادیان مختلف مانند مسیحیان، یهودیان، زرتشتیان و اقلیت‌های مذهبی مانند شیعه، درویشان و صوفیان و با وجود تحولات گسترده سیاسی و اجتماعی که گاه ممکن بود ابعاد مذهبی بیابد، اماکن مذهبی نه تنها محرک تنش نبودند بلکه عوامل محرک را تعدیل می‌کردند.

یکی از شواهد این کارکرد در عصر قاجار، نزاعی بود که میان مسلمانان و یهودیان تهران پدید آمد.^{۱۱} علت این حادثه، فوت مسلمانی بود که به اشتباه به دست یهودیان، ضرب و شتم شده بود. این حادثه موجب زد و خوردی شدید بین ساکنان محلاتی چون چاله میدان، پامنار و سرچشمه با همسایگان یهودیشان گردید. این نزاع در نهایت با محوریت یکی از مساجد تهران و تأکید امام مسجد بر عدم جواز تعرض به یهودیان به تدریج خاتمه یافت.^{۱۲}

از دیگر شواهد، نقش اماکن مذهبی در ایجاد اتحاد و انسجام ملی، حضور و یک‌پارچگی مردم در این اماکن به هنگام بلایای طبیعی و شیوع بیماری‌های فراگیر^{۱۳} و بسیج عمومی برای دفاع از مرزهای شمال غربی^{۱۴} و جنوبی^{۱۵} در مقابل تهدیدهای روس و انگلیس است. در همه این موارد، مسجدها، تکیه‌ها و حرم امامزادگان، محلی برای اجتماع، چاره‌جویی، همیاری و همکاری بودند.

واعظان دینی در بسیاری از تنش‌ها و بحران‌های سیاسی، مردم را در مقابل انحراف‌ها و چالش‌ها متحد می‌کردند و برای ایستادگی در برابر تهدیدها، هم‌پیمان می‌نمودند. عین‌السلطنه در خاطرات خود درباره مراسم تحلیف در مساجد تهران در برابر تلاش‌هایی که برای تأثیر گذاری در فضای سیاسی و دینی جامعه صورت می‌گرفت، می‌نویسد:

حاجی آقا جمال مجتهد روز آخر رمضان... تمام زن و مرد مسجد را به کلام

الله قسم داد که پیروی از قرآن نموده گوش به این حرف‌های لغو جراید و مردم

گمراه ندهند. زن‌ها همه برخاسته کلام الله به دست در مقابل حجاب و مناهای قسم یاد نموده، مردها هم قسم خوردند، بلکه چند مرتبه شنیدم در غالب مساجد مراسم تحلیف به عمل آمده است و همه در مقابل کلام الله عهد و میثاق نموده‌اند.^{۱۶}

تأکید بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی

اماکن مذهبی در ساده‌ترین، کارکرد خویش، محلی برای چاره‌اندیشی جهت مشکلات کوچک، محله و شهر بودند. بزرگان هر محل با اجتماع در مسجد، تکیه و یا امام‌زاده محل، به چاره‌اندیشی و تقسیم وظایف افراد می‌پرداختند. از این رو، مساجد محله، مکان مشورت هر محله و مساجد جامع و مشهور در بعدی وسیع‌تر، محل تحلیل، نقد و تصمیم‌گیری در موضوع‌های مهم شهر و یا کشور بودند.

این کارکرد اماکن مذهبی در ایام مذهبی رونق بیشتری می‌یافت؛ زیرا مناسکی که در این ایام فعلیت می‌یافتند به دلیل فضای معنوی و کم‌رنگ شدن شاخصه‌ها و امتیازهای اجتماعی، نقش مهمی در نزدیکی افراد جامعه به یکدیگر و نمایش اتحاد ملی جهت دست‌یابی به آرمان‌ها و خواسته‌های عمومی داشتند.

مناسبت‌هایی مانند شهادت‌ها و ولادت‌های رسول گرامی اسلام ﷺ و ائمه هدی علیهم‌السلام ماه مبارک رمضان و اعیاد اسلامی مانند مبعث، غدیر، فطر و قربان، اعتکاف، احیای شب‌های قدر، نماز جماعت، ایام محرم و صفر و نیمه شعبان، همگی مواسم و مناسکی بودند که در برخی موارد در قالب عزاداری یا روضه خوانی شکل می‌گرفتند و برخی با تسامح آنها را، نوعی عید ملی ایرانیان می‌خواندند.^{۱۷}

همکاری در برگزاری مراسم و مناسک این ایام در اماکن مذهبی ایمان و اعتقاد افراد را نشان می‌داد و حکایت‌گر روح مسئولیت‌پذیری، همکاری، تعاون اجتماعی و تقویت علائق محلی، شهری و ملی بود. عبدالله مستوفی با اعتراف به نقش اعیان و افراد خیر در

برگزاری مراسم در اماکن مذهبی به نقش افراد مختلف یک محل و حتی لوطی‌ها و داش مشدی‌های محل اشاره می‌کند.^{۱۸}

همکاری در برگزاری مراسم مذهبی در هر محله و شهر در درجه‌ای از اهمیت قرار داشت که بی تفاوتی افراد در این خصوص، گناهی نابخشودنی بود و انزوای اجتماعی را به دنبال داشت.^{۱۹} اماکن مذهبی، استعداد طبقه‌های اجتماعی را برای پیش‌برد حرکت و نهضت سیاسی به فعلیت می‌رساندند. تبعیت و تعامل طلاب با ائمه مساجد،^{۲۰} اقبشار مختلف^{۲۱} و بازاریان^{۲۲} با علما، روحانیان با نظامیان برای مقابله با بیگانگان و دفاع از کشور^{۲۳} و تعطیلی بازار برای حمایت از تجمع‌های اعتراض آمیز در مسجدها و سایر اماکن مذهبی^{۲۴} از موضوع‌هایی هستند که بارها در تاریخ سیاسی عصر قاجار تحقق یافته‌اند.

هدایت جریان‌ها و حرکت‌های اجتماعی

در بیشتر جریان‌ها و نهضت‌ها، اختلاف، موضع‌گیری‌های متناقض، از دست دادن فرصت‌ها، تجزیه نیروها و عدم سازمان‌دهی مناسب نیروهای اجتماعی می‌تواند نشاط و ادامه حرکت را به شکست بکشاند. بنابراین وجود سازمانی گسترده، مؤثر و غیر وابسته، نقش مهمی در حفظ و استمرار حرکت‌های ملی و اجتماعی دارد.

در مطالعه تاریخ اسلام، سیره معصومان علیهم‌السلام و در منابع فقهی می‌توان با بررسی فضایی که برای مسجد جامع، محله و بازار بیان می‌شود به نقش سازمانی اماکن مذهبی و ترسیم ساختار و شبکه اجتماعی و نقش آفرینی تفصیلی این اماکن دست یافت. در حدیثی از امام صادق علیه‌السلام به نقل از امیرالمؤمنین حضرت علی علیه‌السلام آمده است:

یک نماز در بیت المقدس برابر با هزار نماز و یک نماز در مسجد جامع

برابر با صد نماز و یک نماز در مسجد قبیله (محله) برابر با بیست و پنج نماز و

یک نماز در مسجد بازار برابر با دوازده نماز و نماز مرد در خانه‌اش به تنهایی

یک نماز است.^{۲۵}

این کارکرد اماکن مذهبی به لحاظ سخت افزاری و موقعیت شناسی شهری، اهمیت بیشتری می‌یافت؛ زیرا مسجدها، تکیه‌ها و مرقد امامزاده‌ها به عنوان یکی از عناصر مهم در مجموعه‌های فرهنگی، سیاسی و حتی اقتصادی محله‌ها و شهرهای ایران شناخته می‌شدند.^{۲۶} این نمادهای مذهبی و فرهنگی در کنار گذر، بازارچه، زورخانه، آب انبار و میدان هر محله، مجموعه جامعی را تشکیل می‌دادند که تأمین کننده نیازهای مادی و معنوی اهالی محل بود.

یکی دیگر از عواملی که سبب می‌شد اماکن مذهبی به عنوان یک سازمان مؤثر اجتماعی به نقش‌آفرینی بپردازند، ارتباط سازمانی این اماکن باهم در تمام کشور بود. این ارتباط از سوی نهاد یا ارگانی رسمی پشتیبانی نمی‌شد اما ارتباط صنفی عالمان دینی و تبعیت از مجتهدان و مراجع بزرگ تقلید، ابزار مهم ارتباط اماکن مذهبی در سراسر ایران شناخته می‌شد.

این ارتباط به شکلی بود که شفا یافتن بیماری در کاظمین، شادی و چراغانی اماکن مذهبی در شیراز^{۲۷}، اهانت به عالمی دینی در کرمان، اجتماع اعتراض آمیز در مسجد سید عزیز الله و مسجد - مدرسه سپهسالار قدیم تهران^{۲۸}، تصمیم دولت درباره لغو امتیازنامه تنباکو در تهران، چراغانی مسجدهای شیراز^{۲۹} را به دنبال داشت.

عریضه علمای تبریز در حمایت از فعالیت‌های سیاسی اماکن مذهبی تهران، یکی از اسناد مهم تاریخی درباره این ارتباط سازمانی در سرتاسر ایران است. در این عریضه آمده است:

محض حفظ خود و منافع خود... مسجد و معبد اسلام و خانه خدا را مثل قلاع

اشرار و متمردين محاصره نمودند به بام مساجد سرباز و قراول گذاشتند نان و

آب بروی علمای اسلام بستند گوئی یاغی و قاتل بودند.^{۳۰}

اماکن مذهبی به ویژه در عصر قاجار دارای دو ویژگی ممتاز در زمینه کارکرد اجتماعی حرکات و نهضت‌ها بودند.

نخست به لحاظ شرایط فرهنگی و مذهبی دارای مخاطبان فراگیر، بدون محدودیت سن، جنس، تحصیلات، شغل و سایر ممیزه‌های اجتماعی بودند. اماکن مذهبی در تمامی روستاها، شهرها، ایالت‌ها، محلات، بازارها، گذرها و حتی قزاق‌خانه‌ها دارای شعبه بودند و از طریق امامان دانش آموخته حوزه‌های علمیه، با هم مرتبط بودند. بیشتر اماکن مذهبی از این طریق، زیر نظر مراجع و عالمان دینی بوده و قوانین شرعی و عرفی واحدی بر آنها حاکم بود.

ویژگی دوم اماکن مذهبی، عدم وابستگی به احزاب و مؤثران سیاسی بود. اماکن مذهبی در ساخت، نگهداری و در مدیریت تحت تأثیر مصالح و منافع احزاب و دولت‌مردان نبودند و منافع و مطالبات ملی عموم مردم در آنها دنبال می‌شد. این ویژگی در قرآن کریم نیز مورد تأکید قرار گرفته است.^{۳۱}

۲. جلوگیری از محور بودن موضوع‌های انحرافی و اهتمام به موضوع‌های ملی و فراملی

اماکن مذهبی به دلیل ویژگی‌های پیش گفته، دارای توانایی طرح، نقد و تصمیم‌گیری درباره موضوع‌های ملی و فراملی بودند و در بسیاری از موارد در کنار مجلس شورای ملی، بیان‌کننده خواسته‌های حقیقی مردم بودند. هم‌چنین در مواردی که مجلس به دلیل دخالت‌های مستقیم و غیرمستقیم، قادر به اجرای وظایف خود نبود، اماکن مذهبی، عهده‌دار طرح و پی‌گیری مطالبات عمومی بودند.

با تأسیس سلسله پهلوی، محدودیت و ممنوعیت فعالیت سیاسی^{۳۲}، تعطیلی و تخریب^{۳۳} اماکن مذهبی از تدابیر رضا شاه در سیاست داخلی گردید. رویکردی که شاید از بین بردن نهادهای مدنی غیر قابل نفوذ، از اهداف مهم آن بوده است. کارکرد سیاسی اماکن مذهبی در طرح و نقد موضوع‌های محلی، منطقه‌ای، شهری،

ملی و فرا ملی در دوره قاجار، از یک امتیاز به یک ضرورت تبدیل شده بود. به طوری که میرزا حسین خان سپهسالار که از مؤثران سیاسی جامعه بود در سال‌های پایانی عمر خویش، هدف از تأسیس مسجد-مدرسه سپهسالار را چنین توضیح می‌دهد:

من این عمارت مقدس و مدرسه را بنا می‌کنم که شاید وقتی و کلاهی ملت

در آن جلوس نمایند.^{۳۴}

موضوع‌های طرح شده در اماکن مذهبی در این دوره به سیاست‌های کلی دولت محدود نمی‌شد. بلکه، جزئی‌ترین موضوع‌ها و وقایع سیاسی و اجتماعی تحلیل و نقد می‌شدند، موضوعاتی چون: ملیجک بازی ناصر الدین شاه^{۳۵} و افرادی که شاه را در سفرهای اروپایی همراهی می‌کردند.^{۳۶} موضوع‌هایی که در اماکن مذهبی به عنوان پارلمان واقعی مردم، طرح و پی‌گیری می‌شدند در دو بخش مهم تبیین می‌شوند.

بخش اول) موضوع‌های داخلی

تذکر به سیاست‌مداران درباره تبعیض طبقاتی در تقسیم امکانات شهری،^{۳۷} ضرورت سواد آموزی و تحصیل جوانان و وظیفه دولت در این خصوص،^{۳۸} رسیدگی به بهداشت در سطح فردی و عمومی و یاد آوری وظایف مجلس و دولت در این خصوص،^{۳۹} تذکر به شاه در موضوع رفتارهای غیر معمول،^{۴۰} تذکر به شاه در خصوص مسئولیت نسبت به مردم،^{۴۱} مخالفت با سفرهای اروپایی شاه،^{۴۲} اعتراض نسبت به اعزام برخی افراد به اروپا،^{۴۳} تأکید بر نظارت بر مطبوعات،^{۴۴} هشدار درباره خطر تجزیه طلبی در ایران،^{۴۵} تلاش برای ایجاد امنیت و تأکید بر حفظ آن،^{۴۶} حمایت از اصلاح‌گران و نخبگان سیاسی و اجتماعی دیگر شهرها،^{۴۷} حمایت از امیرکبیر و مقابله با کودتا و سربازان شورشی،^{۴۸} فراخوان نیرو برای جنگ با روسیه،^{۴۹} فراخوانی نیرو برای دفاع از کشور در برابر حمله انگلستان به بوشهر،^{۵۰} اعتراض به تعرض سفیر کبیر روس نسبت به زنان ارمنی که مسلمان شده بودند و قصد

اقامت در ایران را داشتند،^{۵۱} اعتراض به قوانین اجحاف آمیز گمرک،^{۵۲} اعتراض علیه ناکارآمدی مأموران گمرک و عمل نکردن به قوانین مصوب گمرک،^{۵۳} اعتراض به تعرفه جدید گمرکی به سود روسیه،^{۵۴} تبیین اهمیت تأسیس بانک ملی و فراخوان عمومی برای حمایت مالی از این بانک،^{۵۵} اعتراض به چگونگی توزیع ارزاق عمومی و مشکلات اقتصادی،^{۵۶} مخالفت با دریافت وام از دولت روسیه،^{۵۷} همگی از موضوعاتی بودند که در مساجد و اماکن مذهبی طرح و مورد مطالبه قرار می‌گرفتند.

بخش دوم) موضوع‌های خارجی

توجه به بحران‌ها و نهضت‌های آزادی خواهی در روسیه،^{۵۸} اعتراض به برقراری روابط بانکی با کشورهای متخاصم،^{۵۹} تعامل با سفرای خارجی مقیم تهران، جهت ممانعت از اعطای وام روسیه به ایران،^{۶۰} اعتراض به انحصار خرید و فروش تنباکو به وسیله شرکتی انگلیسی،^{۶۱} اعتراض به انعقاد قراردادی در خصوص واگذاری معادن ایران به شرکت انگلیسی رویتر،^{۶۲} اعتراض به نفوذ اقتصادی روس و بلژیک در بازار ایران،^{۶۳} تبیین تأثیر تأسیس بانک استقرایی روس بر تجارت اسلامی،^{۶۴} اعتراض به رفتار نامناسب مأموران مرزی و سرگردان شدن ایرانیان در مرزها.^{۶۵}

این موضوع‌ها، بخشی از مطالباتی است که در منابع تاریخی این دوره به طرح و بحث آنها در مسجدها و سایر اماکن مذهبی تهران، اشاره شده است.

همراهی سایر اقلیت‌های دینی و مذهبی با تدابیر و راهکارهایی که در این اماکن اتخاذ می‌شد از دیگر امتیازهای اماکن مذهبی تهران است. این ویژگی، علاوه بر تأکید بر جامع‌نگری تدابیر اتخاذ شده در این اماکن، اعتماد اقلیت‌های دینی را به این نهادهای اجتماعی و مذهبی نشان می‌دهد.

یکی از شواهد این تعامل، همراهی یهودیان تهران در بزرگداشت میرزای شیرازی

است. یهودیان با توجه به جایگاه والای دینی و سیاسی میرزای شیرازی و به تبعیت از مسجدهای تهران، مجالس قرائت تورات برگزار کردند.^{۶۶} هم‌چنین برگزاری روضه سید الشهداء علیه السلام به وسیله دکتر ایوب یهودی در خیابان چراغ برق^{۶۷}، برگزاری تعزیه داری در کاروان سرای آرامنه^{۶۸} و همراهی حاج محمد خان، رهبر دینی شیخیه با جنبش تحریم تنباکو^{۶۹} از نمونه‌های این تعاملات هستند.

احترام اقلیت‌های دینی به اماکن و نهادهای مذهبی در پاسخ به احترام عالمان دینی به این اقلیت‌ها بود. چه اینکه آنان در مسجدها، مردم را به رعایت حقوق اجتماعی و انسانی اقلیت‌ها توصیه می‌کردند.^{۷۰} هم‌چنین مسجدها در درگیری‌های فرقه‌ای، عامل مهمی برای ایجاد آرامش و جلوگیری از رفتارهای خشونت آمیز بودند.^{۷۱}

۳. هم‌افزایی و سازمان‌دهی محرک‌های پراکنده

ایجاد بستر زمانی و محیطی مناسب و کنترل شده جهت تعامل و ائتلاف محرک‌های پراکنده و خرد با هدف ایجاد جریان‌های اصلاحی فراگیر از کارکردهای اماکن مذهبی است. گستردگی شبکه اجتماعی، فراگیری و تنوع مخاطبان و رهبری صالحان و معتمدان اجتماعی، همگی زمینه اجتماعی گفت‌وگو، هم‌فکری و هم‌گرایی نخبگان و مؤثران اجتماعی را فراهم می‌آورد.

از آثار تعامل و هم‌گرایی، پیشرفت و نشاط مادی و معنوی جوامع و تمدن اسلامی بود. مقایسه آماری مسجدهای یک شهر و پیشرفت‌های اجتماعی آن می‌تواند رابطه اماکن مذهبی را با تعامل، پیشرفت و ثبات نشان دهد، به عنوان نمونه، بغداد در دوره طلایی خود، دارای سی هزار مسجد^{۷۲} و به گفته ابن جبیر (م. ۶۱۴ هـ. ق) اسکندریه دارای دوازده هزار مسجد بوده‌اند.^{۷۳} اهمیت علمی برخی از مسجدها به اندازه‌ای بود که خطیب بغدادی، تدریس در جامع منصوریه را از آرزوهای دیرینه خود می‌دانست.^{۷۴}

با توجه به مقدمه پیش گفته، نقش آفرینی اماکن مذهبی در ایجاد تعامل و هم‌گرایی در دو سطح مؤثران و فرهیختگان اجتماعی و عموم مردم تبیین می‌شود. چه اینکه اختلاف نظر در میان مؤثران اجتماعی نه تنها موجب تفکیک و انشعاب جریان‌های اجتماعی می‌شود، بلکه در مواردی با غفلت از اهداف مشترک منجر به تقابل با یکدیگر، مانند آن‌چه در نهضت مشروطه رخ داد می‌گردد.

از سویی دیگر، فاصله گرفتن عموم مردم از طبقه عالمان و فرهیختگان موجب انزوای مصلحان اجتماعی و سوء استفاده جریان‌های سیاسی از ناآگاهی عموم مردم می‌شود. اماکن مذهبی به عنوان مراکز آموزشی با شرایط و ضوابط شرعی، اخلاقی و عرفی، تحت اداره یک کارشناس جامع شرایط دینی می‌توانستند محل مناسبی برای رشد و گسترش علوم با جهت‌گیری تکاملی و در عین حال، دور از سوء استفاده‌های ابزاری باشند.

مسجد- مدرسه‌ها از نمونه‌های مهم اماکن مذهبی در این نوع کارکرد هستند. در تهران عهد قاجار، بیش از بیست و پنج مسجد- مدرسه در زمینه‌های علمی و اجتماعی نقش آفرین بودند. مشهورترین آنها عبارت هستند از: مسجد- مدرسه‌های سپهسالار قدیم^{۷۵} و جدید^{۷۶}، خان مروی^{۷۷}، حاج رجبعلی^{۷۸}، فتحیه^{۷۹}، حکیم باشی^{۸۰}، منیریه^{۸۱}، شیخ العراقین^{۸۲}، صنعییه^{۸۳}، کاظمیه^{۸۴}، مهد علیا^{۸۵}، رضا قلی خان^{۸۶}، دروازه دولت^{۸۷}، حکیم‌هاشم^{۸۸}، شاهزاده خانم^{۸۹}، چال حصار^{۹۰}، حاج شیخ‌هادی^{۹۱}، خازن الملک^{۹۲}، قندی^{۹۳}، سعیدیه^{۹۴}، محمودیه^{۹۵}، معیر الممالک^{۹۶}، نیاکی^{۹۷} و مشیرالسلطنه^{۹۸}.

اجتماع نخبگان سیاسی جامعه در اماکن و نهادهایی با تکیه گاه اجتماعی سبب می‌شد نخبگان علاوه بر تعامل و تکامل اندیشه‌های نظری و عملی خود، در عرصه سیاسی به فعالیت بپردازند. از شواهد این کارکرد اماکن مذهبی در دوره قاجار، مذاکرات سیاسی حاج شیخ‌هادی، نجم‌آبادی امام جماعت مسجدی در تهران با سید جمال‌الدین اسدآبادی در مدت بست نشینی سید در حرم حضرت عبدالعظیم علیه السلام است. در این گفت‌وگو حاج شیخ‌هادی، تعیین حدود و ثغور مفهوم آزادی بر اساس آموزه‌ها و مبانی قرآن را پیش شرط

اقدامات سید جمال‌الدین اسدآبادی توصیف می‌کند.^{۹۹}

۴. هم‌افزایی و انسجام ملی

به دلیل برگزاری مراسم و مناسک سالانه، ماهانه، هفتگی و روزانه در اماکن مذهبی و عمومی بودن این مجالس برای تمامی اقشار جامعه، زمینه ارتباط و تعامل عمومی در محلات و شهرها به وجود می‌آید. مردم در این اجتماعات به دلیل رعایت ضوابط و قوانین الزامی و ارشادی این اماکن، بدون در نظر گرفتن عناصر متمایز کننده افراد از یکدیگر، در کنار هم قرار می‌گیرند.

در دوران قاجار، این کارکرد اماکن مذهبی سبب شده بود که با وجود تمایزات متعدد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، مردم در حرکت‌ها و نهضت‌های عمومی مشارکت کنند و نسبت به مطالبات، فرصت‌ها و تهدیدهای سیاسی و اجتماعی، حس مسئولیت‌پذیری نشان دهند. تجمعات گسترده در مسجد جامع، مسجد بازار، مسجد - مدرسه سپهسالار قدیم و جدید، مسجد - مدرسه مروی، امام‌زاده یحیی، بارگاه حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام در وقایع سرنوشت ساز تاریخی عصر قاجار از شواهد این کارکرد اماکن مذهبی در این دوره هستند.

۵. هدایت و سیانت از حرکت‌های سیاسی و اجتماعی

از پی‌آمدهای تعامل مؤثران اجتماعی با اماکن مذهبی، بهره‌مندی از رسانه مسجد بود. آنها علاوه بر اطلاع از تحولات میدانی به دلیل ارتباط بی‌واسطه با مردم می‌توانستند رهنمودها و موضع‌گیری‌های سیاسی خویش را بدون واسطه به مردم برسانند و احتمال هرگونه، غرض‌ورزی و تفسیرهای ناصحیح را از بین ببرند. از مصادیق این کارکرد اماکن مذهبی در عهد قاجار، سخنرانی سید محمد طباطبایی برای از بین بردن شرایطی است که صدر اعظم، زمینه ساز آن بود. وی بر بالای منبر می‌گوید:

از گوشه و کنار می‌شنوم که می‌گویند ملاها خیال جهاد - بر علیه دولت -

دارند این شایعه دروغ و خلاف واقع است ما نه جنگی داریم و نه نزاعی ما

حقوق خود را به توسط قرآن و دعا مطالبه می کنیم.^{۱۰۰}

ناظم الاسلام کرمانی، این سخنان را عامل اصلی برهم خوردن تصمیم عین الدوله درباره حمله اردوی شاهی به تهران و قتل و غارت مردم معترض می داند.^{۱۰۱} به هر حال در این دوران، می توان امامان و سخنرانان مسجدها و امامزاده ها را به عنوان زبان راستین مخالفان^{۱۰۲} در برابر سلطنت دانست.

البته، موضع گیری های متولیان دینی اماکن مذهبی، عوارضی را به دنبال داشت که تبعید از متداول ترین آنها به شمار می رود. تبعید میرزا مسیح طهرانی به دلیل اعتراض به تعرض های سفیر کبیر روس در تهران^{۱۰۳}، تبعید میرزا حسن آشتیانی به دلیل اعلام فتوای میرزای شیرازی^{۱۰۴} و تبعید حاج ملا فیض الله دربندی به دلیل اعتراض به ملیجک بازی ناصرالدین شاه و سفرهای اروپایی دولت مردان^{۱۰۵} از مهم ترین این مصادیق هستند.

یکی از وقایعی که به خوبی نقش اماکن مذهبی و متولیان آن را در کنترل و هدایت حرکت های دینی نشان می دهد، خیزش مردم تهران در مقابل گریبایدوف، سفیر دولت روس است. این خیزش زمانی شدت یافت که دو زن گرجی مسلمان شده، بر اساس مفاد عهدنامه ترکمن چای^{۱۰۶} و برخلاف میل باطنی شان، به سفارت روس برده شدند.^{۱۰۷} هم چنین، پناهنده شدن میرزا یعقوب که متهم به سرقت از دربار بود بر بحران افزود.^{۱۰۸}

این اعتراض ها که به سبب شکست ایران در جنگ با روس و قرار داد ترکمن چای، ابعادی احساسی یافته بود^{۱۰۹} در ابتدا با اجتماع در مسجد جامع و به رهبری امام آن، میرزا مسیح مجتهد می رفت که به آزادی زنان مسلمان و دست گیری میرزا یعقوب منجر شود.^{۱۱۰} اما سرکشی معترضان از رهبری عالمان دینی^{۱۱۱} که با تحریک مدافعان سفارتخانه آغاز شده بود^{۱۱۲}، سرانجام موجب کشته شدن گریبایدوف، سفیر روس و سی نفر از همراهانش و هشتاد نفر از ساکنان تهران^{۱۱۳} و معذرت خواهی رسمی ایران از دولت

روس گردید.^{۱۱۴}

گزارش‌های تاریخی درباره میانجی‌گری عالمان دینی، پیش از شروع این بلوا^{۱۱۵} از دیگر، شواهد تأثیر عالمان دینی و متولیان اماکن مذهبی در کنترل بحران‌های سیاسی است. اهمیت نقش میرزا مسیح طهرانی به عنوان امام مسجد در این خیزش عمومی، هنگامی آشکار می‌شود که دولت روسیه، یکی از شرایط مهم پذیرش عذرخواهی دولت ایران را، اخراج میرزا مسیح مجتهد از تهران اعلام می‌کند.^{۱۱۶}

۶. تعامل و هم‌گرایی دولت‌مردان و مؤثران سیاسی

ارتباط مؤثران سیاسی با یکدیگر و با بدنه جامعه تضمین‌کننده درستی تدبیر و اجرای تدابیر سیاسی و اجتماعی است؛ زیرا: اتخاذ رویکردهای سیاسی، بدون تحلیل واقعی جامعه ممکن است به رکود و انزوای سیاسی حزب یا گروه سیاسی منجر شود. از این رو، اماکن مذهبی به دلیل وابسته نبودن به احزاب و گروه‌ها و عدم دخالت نهادهای حکومتی در آنها، می‌توانند تأمین‌کننده فضای مطمئنی برای گفت‌وگو و مناظره‌های سیاسی باشند. این نوع کارکرد سیاسی اماکن مذهبی در تهران عصر قاجار از ابعاد مختلفی، آسیب‌پذیر بود؛ زیرا بیشتر سیاست‌مداران جامعه شامل معتقدان به اصول دینی و غیر ایشان، از طریق اماکن مذهبی به ویژه مساجد با یکدیگر مرتبط بودند و به تحلیل شرایط اجتماعی و تأثیر گذاری در جامعه می‌پرداختند اما دولت مردان قاجار، ارتباط مناسبی با اماکن مذهبی برقرار نکردند. ارتباط شاهان و دولت‌مردان قاجار در بیشتر موارد به حضور در مراسمی مانند عید قربان^{۱۱۷}، تعزیه خوانی تکیه دولت^{۱۱۸} و مراسم تشریفاتی بزرگداشت عالمان دینی^{۱۱۹} محدود می‌شد.

۷. تعامل و هم‌گرایی مردم و دولت‌مردان

محدود بودن ارتباط دولت‌مردان با اماکن مذهبی سبب شده بود که شاهان قاجار قادر به فهم و دریافت واقع‌بینانه از شرایط و مطالبات سیاسی جامعه نباشند. در این دوران،

متولیان دینی و نخبگان سیاسی جامعه تلاش می کردند شکاف میان حاکمان سیاسی و شرایط واقعی جامعه را کنترل نمایند. سیاستمداران بیگانه نیز از این آسیب غافل نبودند. به طوری که می توان شروع انحراف نهضت مشروطه خواهی و مشروعه طلبی را نقش آفرینی سفارت انگلیس در این حرکت دانست.^{۱۲۰} برخی از دولت مردان قاجار نیز به دلیل نداشتن پایگاه اجتماعی برای بقای خود به دولت مردان و نظامیان بیگانه تکیه می کردند.^{۱۲۱}

از مهم ترین آسیب های خیزش های مردمی، انحراف تحصن ها از مسجدها، تکیه ها و حرم امام زادگان به سمت سفارت خانه ها می باشد، این آسیب و انحراف نتیجه دو عامل بود؛ نخست، بی توجهی دولت مردان به اجتماعاتی که در اماکن مذهبی مانند مسجد شاه^{۱۲۲}، مسجد جامع^{۱۲۳}، و مرقد حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام^{۱۲۴} شکل گرفته بود و در مواردی به آنها حمله شده بود.^{۱۲۵} عامل دوم، تلاش سیاستمداران خارجی برای بهره مندی از خلأ اجتماعی موجود بین حاکمان و نهادهای مردمی بود. در حالی که دولت مردان می توانستند با حضور مؤثر در اماکن مذهبی با مطالبات حقیقی مردم و رهبران اجتماعی آشنا شده و زمینه هر گونه، دخالت بیگانگان را از بین ببرند.

با بررسی گزارش های تاریخی عهد قاجار می توان به موارد گوناگونی اشاره کرد که خواسته های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مردم در ابتدا به صورت مسالمت آمیز و در قالب سخنرانی و گردهم آیی عمومی در اماکن مذهبی آغاز می شد و پس از بی توجهی دولت مردان، به بحران و بلوایی عمومی تبدیل می گردید.

یکی از این موارد، تخریب بانک استقراضی روس به دست مردم بود. این بانک در محل قبرستانی قدیمی در نزدیکی امامزاده سید ولی و مسجد-مدرسه خازن الملک^{۱۲۶} ساخته می شد. پس از آغاز مخالفت های مردمی که با کشف جسد زنی در هنگام ساخت و ساز، ابعاد تازه ای یافته بود.^{۱۲۷} علمایی مانند سید محمد طباطبایی در نامه هایی جداگانه، رئیس بانک، مشیر الدوله وزیر خارجه و مشیر السلطنه وزیر داخله را از اعتراض های

عمومی نسبت به ادامه ساخت و ساز بانک مطلع کردند.^{۱۲۸} به تدریج با بی توجهی دولت مردان، اجتماع گسترده مردم در چهارشنبه، ۲۷ رمضان سال ۱۳۲۳ هجری قمری منجر به تخریب ساختمان بانک شد.^{۱۲۹}

صرف نظر از جنبه های احساسی، انگیزه های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی این خیزش مانند پی آمدهای اقتصادی تأسیس بانک خارجی بر اقتصاد ملی^{۱۳۰}، عدم امکان تطابق قراردادهای بانک با ضوابط شرعی^{۱۳۱} و پیامدهای منفی همکاری اقتصادی با دولت روسیه به عنوان دولت متخاصم^{۱۳۲} در مباحث ارائه شده در مسجد- مدرسه خازن الملک مشاهده می شود. به هر روی، این خیزش می توانست با پذیرش تقاضای مردم در مسجد- مدرسه خازن الملک، بدون تنش سیاسی و غرامت مالی بیست هزار تومانی^{۱۳۳} به نتیجه برسد.

آسیب عمده روابط مردم و دولت مردان در اماکن مذهبی، محدود دانستن کارکرد سیاسی اماکن مذهبی در رابطه ای یک طرفه بود. دولت مردان و حاکمان، اماکن مذهبی را رسانه ای جهت نصب^{۱۳۴} و اعلام فرامین خود می دانستند.^{۱۳۵} سید جمال الدین واعظ در یک سخنرانی، پس از طرح برخی از نارسایی های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جامعه، در این باره می گوید:

اولیای دولت باید این موعظه ها را بشنوند که هرگز کاری به مسجد ندارند

مسجد مال فقر است. آنها جز قربانت شوم، بله تصدقت گردم، چیزی دیگر

نمی شنوند.^{۱۳۶}

گرچه برخی، هم چون عین السلطنه بسته شدن مساجد به دست رضا خان را تقبیح می کردند.^{۱۳۷} اما این فرمان را می توان، نشانه ای از شناخت رضاخان از مراکز هدایت گر اجتماعی و سیاسی دانست. اماکن مذهبی به ویژه مسجدها، پارلمان های فراگیر، مؤثر و غیر قابل نفوذی بودند که علاوه بر مطلع ساختن مردم از تحولات اجتماعی و سیاسی،

آنها را به خرد جمعی و نظر مصلحان و آگاهان ارجاع می‌دادند و مردم را برای فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی منسجم و متحد می‌کردند.

از این رو، رضاخان پس از انقراض قاجار، برای استحکام نظام سیاسی مستبدانه خویش، اولین فعالیت‌هایش را با تخریب برخی اماکن مذهبی^{۱۳۸} و بستن برخی مسجدها آغاز کرد.^{۱۳۹}

این فعالیت‌ها موجب شد متولیان اماکن مذهبی و امامان مسجدها به مقابله با رضاخان برخاستند. برخی از ائمه مسجدها وقتی با درب‌های بسته مسجد روبه رو شدند، در پشت درب بسته مسجد به اقامه نماز پرداختند.^{۱۴۰} شرکت برخی از ماموران قزاق و نظامیان در نمازها^{۱۴۱} از موضوع‌های شگفت‌آور و مهم است؛ زیرا عالمان دینی و متولیان مسجدها با تأکید بر رهبری دینی خود، مرجعیت سیاسی خود را یاد آور می‌شدند. این جماعت‌ها که در پشت درب‌های بسته مسجدها تشکیل می‌شدند با سخنرانی سیاسی و نقد مشروعیت نظام سیاسی حاکم پایان می‌یافتند.^{۱۴۲}

نتیجه

بر اساس نقش‌های اجتماعی و سیاسی اماکن مذهبی در دوره قاجار، می‌توان این نهادهای مذهبی را از عناصر مهم تشکیل دهنده هویت ملی، اجتماعی و سیاسی دانست. نهادهایی که از اصول و مبانی جامعه حفاظت کرده و در تحولات و چالش‌های سیاسی و اجتماعی، محل اجتماع طبقات اجتماعی و یادآور مسئولیت‌های ملی و مذهبی اقشار جامعه و دولت‌مردان بودند. مسئولیت‌هایی که ایرانیان در دوره پر تلاطم نفوذ و رواج اندیشه‌های غربی و سلطه قدرت‌های فراملی ناگزیر از انجام آن بودند. در این زمان، جامعه ایرانی در سایه نخبگان، مصلحان و عالمان دینی بیش از دولت‌مردان به آسیب‌ها و پی‌آمدهای تحولات پیش رو توجه می‌کرد و به مسئولیت دینی، ملی و تاریخی خویش عمل می‌نمود.

رویکردی که می‌توان آن را در چند محور، هوشیاری، مسئولیت‌پذیری، انسجام و استقامت خلاصه کرد.

نقش آفرینی اماکن مذهبی به دلیل وظایف، ساختار، مخاطبان، متولیان و ضوابط فقهی، شرعی و عرفی به محل طرح، نقد، اصلاح و پی‌گیری مطالبات اجتماعی و سیاسی مردم تبدیل شده بود. در سایه این تأثیرگذاری، گفتمانی شکل گرفت که در آن، علاوه بر تأکید بر مصالح و منافع مادی و معنوی جامعه، از انحراف، وابستگی، کلی‌نگری و تغییر اهداف جامعه حفاظت می‌شد. از این رو می‌توان مسجدهای جامع، مسجد-مدرسه‌ها، مسجدهای محله، تکیه‌ها، مراقد امام‌زادگان و سایر اماکن مذهبی را از مؤثرترین نهادهای هدایت‌کننده گفتمان اجتماعی و سیاسی در دوره قاجار دانست.

پی‌نوشت‌ها

۱. قمی حسن بن محمد، تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی بن حسن عبدالملک قمی، تحقیق سید جلال الدین تهرانی، تهران: توس، ۱۳۶۱، ص ۲۸.
۲. همان، ص ۲۸.
۳. لسان الملك سپهر محمد تقی، *نسخ التواریخ*، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: اساطیر، ۱۳۷۷، ج ۲ - ۱، ص ۳۲۸.
۴. آرمینیوس وامبری، *سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای میانه*، ترجمه فتح علی خواجه نوریان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷، ص ۴۵۶.
۵. اعتماد السلطنه محمد حسن خان، *صدر التواریخ*، تحقیق محمد مشیری، تهران: روزبهان، ۱۳۵۷، ص ۲۶۸.
۶. «پدرم با هر دو قسمت کار من مخالف بود، یکی ورود به اجتماعات از مسجد جمعه تا حضرت عبدالعظیم» اعظام قدسی حسن، *خاطرات من یا تاریخ صد ساله ایران*، تهران: کارنگ، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۷۷-۱۷۸.
۷. هدایت (مخبر السلطنه) مهدیقلی، *خاطرات و خطرات*، تهران: زوار، ۱۳۸۵، ص ۴۹۳.
۸. اعظام قدسی حسن، پیشین، ج ۱، ص ۲۴۸.
۹. رونه دالمانی هانری، *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*، ترجمه محمد علی فرهوشی، تهران: امیر کبیر، ۱۳۳۵، ص ۷۸۷.
۱۰. مبصر السلطنه میرزا حسین خان، *مراسلات طهران*، تحقیق منصوره اتحادیه و سعید میر محمد صادق، تهران: سیامک، ۱۳۸۴، ص ۲۸۹.
۱۱. عین السلطنه قهرمان میرزا سالور، *روزنامه خاطرات عین السلطنه*، تحقیق مسعود سالور و ایرج افشار، تهران: اساطیر، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۷۰۴۲-۷۰۴۳.
۱۲. همان.
۱۳. منظور الاجداد سید محمد حسین، *بزرگداشت حماسه حسینی در تهران عصر ناصری*،

- مجله تاریخ اسلام، بهار ۱۳۸۰، شماره ۵، ص ۱۷۳.
۱۴. جهانگیر میرزا، تاریخ نو، تحقیق عباس اقبال، تهران: علم، ۱۳۸۴، ص ۴۴؛ عبدالرضا سیف، نقش علماء در پیدایش ادب جهادی (جنگهای ایران و روس، دوره قاجار)، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، بهار ۱۳۸۲، شماره ۱۶۵، ص ۸۵-۸۶.
۱۵. لسان الملک سپهر محمدتقی، پیشین، ج ۳، ص ۱۴۰۲.
۱۶. قهرمان میرزا سالور، پیشین، ج ۹، ص ۷۰۳۴-۷۰۳۵.
۱۷. مادام کارلاسرنا، سفرنامه مادام کارلاسرنا، آدمها و آیینها در ایران، ترجمه علی اصغر سعیدی، بی جا: زوار، ۱۳۶۲، ص ۱۶۸.
۱۸. مستوفی عبدالله، شرح زندگانی من، تهران: هرمس، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۴۵، ۴۵۱.
۱۹. همان، ج ۱، ص ۴۵۱.
۲۰. اعظام قدسی حسن، پیشین، ج ۱، ص ۱۲۴.
۲۱. همان، ج ۱، ص ۱۵۴.
۲۲. همان، ص ۱۳۴.
۲۳. لسان الملک سپهر محمدتقی، پیشین، ج ۲-۱، ص ۳۶۵.
۲۴. اعظام قدسی حسن، پیشین، ج ۱، ص ۱۵۵؛ الگار حامد، نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت، چاپ دوم، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس، ۱۳۵۹، ص ۳۳۷.
۲۵. شیخ صدوق، ثواب الاعمال، ترجمه صادق حسن زاده، تهران، ارمغان طوبی، ۱۳۸۲، ص ۸۴.
۲۶. رضوانی عباس سعیدی، بینش اسلامی و جغرافیای شهری، ص ۲۲، مجله تحقیقات جغرافیایی، بهار ۱۳۶۷، شماره ۸.
۲۷. سعیدی سیرجانی، وقایع اتفاقیه، تهران: آسیم، ۱۳۸۳، ص ۳۳۰.
۲۸. اعظام قدسی حسن، پیشین، ج ۱، ص ۱۳۱.
۲۹. سعیدی سیرجانی، پیشین، ص ۳۹۴.
۳۰. ناظم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴۵۳-۴۵۴.

- کسروی احمد، تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۳، ص ۱۱۶.
۳۱. سوره بقره، آیه ۱۱۴: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ؛ کیست ستمکارتر از آن کس که از بردن نام خدا در مساجد او جلوگیری کرد و سعی در ویرانی آنها نمود؟! شایسته نیست آنان، جز با ترس و وحشت، وارد این (کانون‌های عبادت) شوند. بهره آنها در دنیا (فقط) رسوایی است و در سرای دیگر، عذاب عظیم (الهی)!!»
۳۲. قهرمان میرزا سالور، پیشین، ج ۹، ص ۶۸۱۷.
۳۳. حسینی بلاغی سید حجت، (مانند تکیه دولت) گزیده تاریخ تهران، تهران: مازیار، ۱۳۸۶، ص ۶۶.
۳۴. اعظام قدسی حسن، پیشین، ج ۱، ص ۲۴۷.
۳۵. محبوبی اردکانی حسین، چهل سال تاریخ ایران، محقق ایرج افشار، تهران: اساطیر، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۷۷۳-۷۷۴.
۳۶. همان.
۳۷. یغمایی اقبال، شهید آزادی سید جمال واعظ اصفهانی، محقق اقبال یغمایی، تهران: توس، ۲۵۳۷ شاهنشاهی، ص ۲۵۴.
۳۸. همان، ص ۲۵۶-۲۵۷.
۳۹. همان، ص ۲۵۴.
۴۰. محبوبی اردکانی حسین، پیشین.
۴۱. یغمایی اقبال، پیشین، ص ۲۵۶-۲۵۷.
۴۲. الگار حامد، پیشین، ص ۳۲۰.
۴۳. محبوبی اردکانی حسین، پیشین.
۴۴. قهرمان میرزا سالور، پیشین، ج ۸، ص ۶۴۶۶.
۴۵. همان، ج ۹، ص ۶۹۹۵.

۴۶. الگار حامد، پیشین، ص ۱۷۷.
۴۷. کرمانی، ناظم‌الاسلام پیشین، ج ۲، ص ۲۵۹-۲۶۰.
۴۸. الگار حامد، پیشین، ص ۱۸۴.
۴۹. جهانگیر میرزا، پیشین، ص ۴۴؛ عبدالرضا سیف، پیشین، ص ۸۵-۸۶.
۵۰. لسان‌الملک سپهر محمدتقی، پیشین، ج ۳، ص ۱۴۰۲.
۵۱. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۴۹.
۵۲. عبد‌الحسین خان سپهر، مرآت‌الوقایع مظفری، تحقیق عبدالحسین نوایی، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۹۵۹.
۵۳. اعظم قدسی حسن، پیشین، ج ۱، ص ۱۲۷.
۵۴. الگار حامد، پیشین، ص ۳۳۷.
۵۵. یغمایی اقبال، پیشین، ص ۴۵-۴۶.
۵۶. ذاکرزاده امیرحسین، سرگذشت تهران، تهران: قلم، ۱۳۷۴، ص ۵۹۲.
۵۷. به نقل از (گزارش هاردینج مورخ ۱۹ مه ۱۹۰۲م در اسناد وزارت خارجه انگلیس ۶۰/۶۵۰)، الگار حامد، پیشین، ص ۳۲۱.
۵۸. دولت‌آبادی یحیی، حیات یحیی، تهران: عطار، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۶.
۵۹. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۲۷.
۶۰. الگار حامد، پیشین.
۶۱. سعیدی سیرجانی، پیشین، ص ۳۷۹-۳۸۰.
۶۲. الگار حامد، پیشین، ص ۲۴۴.
۶۳. همان، ص ۳۳۷.
۶۴. اعظم قدسی حسن، پیشین، ج ۱، ص ۱۲۵.
۶۵. همان، ج ۱، ص ۱۲۷.
۶۶. عین‌السلطنه قهرمان میرزا سالور، پیشین، ج ۳، ص ۲۱۸۵.
۶۷. جودت حسین، تهران در گذشته نزدیک از زمان، بی‌جا: بی‌نا، ۲۵۳۶ شاهنشاهی، ص ۱۴۵.

۶۸. شهری جعفر، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، چاپ دوم تهران: رسا ۱۳۶۹، ج ۳، ص ۵۴۲.
۶۹. ناظم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۳.
۷۰. عین السلطنه قهرمان میرزا سالور، پیشین، ج ۹، ص ۶۹۹۴-۶۹۹۵.
۷۱. همان، ج ۹، ص ۷۰۴۲-۷۰۴۳.
۷۲. شلبی احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه محمد حسین ساکت، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۱، ص ۹۰.
۷۳. همان، ص ۹۱.
۷۴. همان، ص ۹۳.
۷۵. بهزادفر مصطفی، هویت شهر(نگاهی به هویت شهر تهران)، تهران: شهر، ۱۳۸۶، ص ۱۸۸.
۷۶. ذاکرزاده امیرحسین، پیشین، ص ۹۸.
۷۷. همان، ص ۶۲.
۷۸. مؤمنی مصطفی، علی اشرف صادقی، فرزانه ساسان پور و سید حسین نصر، تهران(جغرافیا، تاریخ، فرهنگ)، تهران: نشر کتاب مرجع، ۱۳۸۸، ص ۵۵.
۷۹. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۶۶.
۸۰. سلیمی مؤید سلیم، سیمای میراث فرهنگی تهران، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۱، ص ۹۱.
۸۱. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۱۸۴.
۸۲. مؤمنی مصطفی و دیگران، پیشین، ص ۵۵.
۸۳. ذاکرزاده امیرحسین، پیشین، ص ۳۶۶.
۸۴. همان.
۸۵. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۲۸۶.
۸۶. همان، ص ۴۳.
۸۷. مؤمنی مصطفی و دیگران، پیشین، ص ۵۵.

۸۸. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۲۸.
۸۹. اعظام قدسی حسن، پیشین، ج ۱، ص ۳۶.
۹۰. سیفی فمی تفرشی مرتضی، تهران در آئینه زمان، تهران: اقبال، ۱۳۶۹، ص ۱۵۹.
۹۱. ذاکرزاده امیرحسین، پیشین، ص ۳۸۵.
۹۲. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۲۶.
۹۳. همان، ص ۱۱۶.
۹۴. مؤمنی مصطفی و دیگران، پیشین، ص ۵۵-۵۶.
۹۵. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۱۱۳.
۹۶. سلیمی مؤید سلیم، پیشین، ص ۹۳.
۹۷. ذاکرزاده امیرحسین، پیشین، ص ۳۶۶.
۹۸. سلیمی مؤید سلیم، پیشین، ص ۹۳.
۹۹. الگار حامد، پیشین، ص ۲۷۹.
۱۰۰. ناظم الاسلام کرمانی، پیشین، ج ۲، ص ۳۴۵.
۱۰۱. همان.
۱۰۲. دولت‌آبادی یحیی، پیشین، ج ۲، ص ۶.
۱۰۳. سپهر لسان‌الملک محمدتقی، پیشین، ج ۱-۲، ص ۱۹۴.
۱۰۴. مستوفی عبدالله، پیشین، ج ۱، ص ۶۸۳-۶۸۴.
۱۰۵. محبوبی اردکانی حسین، پیشین، ج ۲، ص ۷۷۳-۷۷۴.
۱۰۶. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۴۹.
۱۰۷. سپهر لسان‌الملک محمدتقی، پیشین، ج ۱-۲، ص ۴۲۰.
۱۰۸. همان.
۱۰۹. لارنس کلی، دیپلماسی و قتل در تهران، ترجمه غلامحسین میرزا صالح، تهران: نگاه معاصر، اول، ۱۳۸۵، ص ۲۴۴.
۱۱۰. همان، ص ۲۳۵.

۱۱۱. سپهر لسان الملک محمدتقی، پیشین، ج ۱-۲، ص ۴۲۰؛ لارنس کلی، پیشین، ص ۲۳۵.
۱۱۲. ملایان به رغم مسخره کردن سربازان روسی که در حالت مستی بر روی بام جبهه گرفته بودند برای لحظه ای مردم را به عقب راندند، اما گلوله ای بد فرجام از تپانچه یکی از قزاقان جوانی تقریباً ۱۶ ساله را در میان جمعیت از پای درآورد (لارنس کلی، پیشین، ص ۲۳۷).
۱۱۳. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۴۹.
۱۱۴. سپهر لسان الملک محمدتقی، پیشین، ج ۱-۲، ص ۴۲۲.
۱۱۵. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۴۹.
۱۱۶. سپهر لسان الملک محمدتقی، پیشین، ج ۱-۲، ص ۴۲۳.
۱۱۷. شهری جعفر، پیشین، ج ۵، ص ۹-۱۰.
۱۱۸. ساموئل گرین ویلر بنجامین، ایران و ایرانیان، تهران: بی نا، ۱۳۶۳، ص ۴۴۷.
۱۱۹. عین السلطنه قهرمان میرزا سالور، پیشین، ج ۱، ص ۷۰۳.
۱۲۰. مستوفی عبدالله، پیشین، ج ۱، ص ۱۱۴۸.
۱۲۱. اعظام قدسی حسن، پیشین، ج ۱، ص ۲۴۸.
۱۲۲. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۴۹.
۱۲۳. همان، ص ۲۴.
۱۲۴. ناظم الاسلام کرمانی، پیشین، ج ۲، ص ۲۸۴-۲۸۶؛ عبدالحسین خان سپهر، پیشین، ج ۳، ص ۸۸۸.
۱۲۵. کشته شدن سید عبدالحمید در دفاع از سخنران مسجد شاه، به توپ بسته شدن مسجد- مدرسه سپهسالار به دست سرهنگ لیاخوف روس (بهبادفر مصطفی، پیشین، ص ۱۸۴).
۱۲۶. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۲۶؛ اعظام قدسی حسن، پیشین، ج ۱، ص ۱۲۱-۱۲۲.
۱۲۷. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۲۷.
۱۲۸. همان.

۱۲۹. همان، ص ۲۸؛ اعظام قدسی حسن، پیشین، ج ۱، ص ۱۲۵-۱۲۶.
۱۳۰. اعظام قدسی حسن، همان، ج ۱، ص ۱۲۵.
۱۳۱. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۲۷.
۱۳۲. همان.
۱۳۳. حسینی بلاغی سید حجت، پیشین، ص ۲۸.
۱۳۴. افضل الملک غلامحسین، *افضل التواریخ*، تحقیق منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران: تاریخ ایران، ۱۳۶۱، ص ۲۰ - ۲۱.
۱۳۵. لسان الملک سپهر محمدتقی، پیشین، ج ۳، ص ۱۲۱۷.
۱۳۶. یغمایی اقبال، پیشین، ص ۲۵۶-۲۵۷.
۱۳۷. کار بسیار بسیار زشتی نزد مسلمین و مردم شهر است که هزاران هزار کار سردار سپه را عقب انداخت (عین السلطنه قهرمان میرزا سالور، پیشین، ج ۹، ص ۶۸۱۷).
۱۳۸. مستوفی عبدالله، پیشین، ج ۲، ص ۱۸۵۷.
۱۳۹. عین السلطنه قهرمان میرزا سالور، پیشین، ج ۹، ص ۶۸۱۷.
۱۴۰. همان.
۱۴۱. همان.
۱۴۲. همان.